

THE PLACE OF CONSTANT WORDS IN THE WORK OF THE WRITER (ON THE EXAMPLE OF M.NYZANOV'S EDUCATION)

Badaxshanova A

Researcher at Karakalpak State University

Tel: +998 97 5052626

Annotation: The article examines the differences in the use of phraseology in the language of fiction and non-fiction, the transformation of phraseology, the stylistic color of phraseology, emotional, expressive meaning of the text and the study of these issues in linguistics.

Gilt words: Phraseology, phrasema, neologism, language, transformation, grammar, functional, semantics, system, journalism, deformation.

ЖАЗЫҰШЫ ШЫҒАРМАСЫНДА ТУРАҚЛЫ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНИҢ ОРНЫ (М.Нызанов дәретіушилиги мысалында)

БАДАХШАНОВА А.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети излениушиси

Тел: +998 97 5052626

Аннотация: мақалада көркем хам публицистикалық шығарманың тилинде фразеологизмлердің қолланылыуындағы өзгешеликлер, фразеологизмлердің трансформациясы, фразеологизмлердің текстке стилистикалық колорит, эмоционаллық, экспрессивлик мәни беріуи хам бул мәселелердің тил билимде изертлениуи ҳаққында сөз етеди.

Гилт сөзлер: фразеология, фразема, неологизм, тил, трансформация, грамматика, функциональ, семантика, система, публицистика, деформация.

Мәлим болғанындай-ақ, юнонша фраза сөзи биздеги *ибара*, *турақлы сөз* *дизбеги*, *турақлы бирлик* мәнилерине туўра келеди. Илмий жақтан болса фраза сөзине төмендегише тәрийип берилген:

«Белгили бир тамамланған пикирди билдириўши, әдетте, гәпке тең келиўши тилдиң еркин бирлиги» [1. 23]. Фраза сөзине логос сөзи қосылып, фразеологизм термини келип шыққан. Бул түсиник тил билиминде төмендегише тәрийипленеди:

«Дүзилисине бола сөз бирикпесине, гәпке тең, семантикалық жақтан бир пүтин, улыўмаласқан мәни аңлататуғын, тилде таяр ҳалында қолланылатуғын лексикалық бирлик». Демек, фразеологизмлер – тилдиң образлы сүўретлеўлер менен байланысly бирликлери. Тил билиминиң фразеологизмлерди (фраземаларды) үйренетуғын тараўы фразеология делинеди. Фразеологизмлердиң қурамына нақыл-мақал ҳәм идиомалар киреди. Олар, әлбетте, өз-ара фразеологиялық улыўмалыққа да ийе болып, бул лексикалық бирликлердиң бир-биринен ажыралып туратуғын тәреплери де бар.

Фразеологизмлерди тийкарынан халық жаратады. Жазба әдебиятта болса, шайыр, жазыўшы, драматург, гейде публицистлер де халық фразеологизмлерине усап кететуғын таза, бурын қолланылмаған мәнили бирликлерди қолланады. Булар авторлардың шеберлигинен дөреген, олардың дөретиўшилик тапқырлығының мийўеси. Ал, олардың сәтли шыққанлары көп қолланылғаны ушын кем-кемнен тилимизде турақласып барады. Кейинала, хәттеки, оны кимниң пайда еткени оншама әҳмийетли болмай қалады. Журналистлер өз материалларында, мине, усы белгили сөз бирликлеринен пайдаланады. Теориялық жақтан алып қарағанда, яғный өзгешеликлерине бола бул да журналистлик текстте фразеологизмди қолланыўдай ызыамлылықларға бойсынады.

Публицистикалық, көркем, журналистлик текстлер тәбиятына бола бархама тәсиршеңликке умтылады. Бирақ, тәсиршеңлик – абстракт түсиник емес. Тәсиршеңлик дегенде, бириншиден, мақсетти анық көрсетиў, екиншиден, пикирдиң санаға тез жетип барыўына ерисиў, үшіншиден информацияның ядта узақ мүддет сақланыўы нәзерде тутылады.

Турақлы сөз дизбеклериниң қатарына нақыл-мақаллар да киреди. Соны атап өтиўимиз керек нақыл-мақаллар ҳәмме халықта бар. Олар типологиялық жақтан барлық халықта да дерлик бир ызыамлылық тийкарында жасалады. Соның менен бирге ҳәр бир халықтың нақыл-мақаллары миллий өзине тән өзгешеликлерине де ийе болады.

Қарақалпақ халқының көркем-әдебий мийрасларының қатарында фразеологизмлер де жүдә көп. «Қарақалпақ фольклоры» ның 100 томлығында нақыл-мақаллар менен фразеологизмлерге де орын берилген. Бирақ, оған тилимиздеги барлық нақыл-мақалар менен фразеологизмлер толық киргизилген, деп айта алмаймыз. Себеби, оларға тилимизде ең көп қолланылатуғын нақыл-

мақаллар менен фразеологизмдер ғана киргизилген. Биз, бир нәрсени ашық айтып өтпекшимиз, фразеологизмдер тилдің таяр байлығы, олар күшлі көркемдікке ийе болып, пикирді тәсіршең жеткеріуде оғада қолайлы екен, публицистикада хәм журналистикада, соның ишінде баспасөз тилинде журналистлердің хәм авторлардың олардан пайдаланыуы тәбийий. Демек, баспасөз текстлерінде фразеологизмдер көп қолланса, оларды илимий жақтан үйрениу актуал мәселе болып есапланады. Қала берсе бүгінгі күнге шекем қарақалпақ журналистикасында, соның ишінде баспасөзінде фразеологизмдердің қолланылуы кең түрде арнаулы илимий изертлеу объекти болған жоқ.

Журналистика оперативлікті, тезлікті жақтырады. Ол бүгінгі күн менен жасайды. Көбінесе кешегі гәп кешіккен мағлыұмат болуы да мүмкін. Ал, усы оператив хабар тәсіршеңдік пенен жеткерилсе, оннан да жақсы. Бунда фразеологизмдерге талап күшлі.

Публицистикалық текстте қолланылатуғын турақлы сөз дизбеклерине төмендегилер киреди:

- фразеологизмдер;
- нақыл-мақаллар;
- идиомалар;
- афоризмдер.

Бул турақлы сөз дизбеклеринің хәр бири өзине тән өзгешеліклерге ийе. Тил билиминде оларға тәрийиплер берилген, олардың уқсас хәм парықлы тәреплери үйренилген. Мәселен, XIX әсирдегі белгили рус тилши алымларының бири В.Даль нақыл менен мақалды бир-бирине салыстырып, былай деп жазады: «Нақыл – халықтың тәрийиплеуінше ғұмша, мақал – мийуе» [2. 46]. М.А.Рибникованың пикринше: «нақыл толық, тамамланған мазмұнды бериуши, хұким аңлатыушы гәп болса, мақал астарлы мәни аңлатыушы ибара, ол нақылдың ярымы» [3. 42].

Ғәрезсизлік жылларына келип қарақалпақ журналистикасы материалларының тили белгили дәрежеде жаңа бағдарға өзгерди. Бул өзгерислер нелерде көринеде? Бириншиден, баспасөздің саны кескин артты. Екиншиден, баспасөздің түрлери көбейди (тараулық газеталар пайда болды). Үшиншиден, баспасөзде басқа тиллерден аударма материаллар көбейди. Бул жағдайлар баспасөз тилинің рауажланыуына тийкар болды.

Түркий халықлары тиллери, соның ишінде қарақалпақ тили де сөзлик қурамында айрықша топар болып танылатуғын турақлы сөз дизбеклерине оғада бай. Хақыйқатында да, турақлы сөз дизбеклери өзинің образлылығы менен терең мәнилігі менен көзге түсетуғын хәр бир миллет тилинің өзгеше бир көриниси

болып табылады. Ерте дәуірлерден бери халық тилинде қолланылып киятырған фразеологизмлердің экспрессивлік бояуы күшлі болып, олар тилге көрк, өзгеше бир түс береді. Сонлықтан да, фразеологизмлер көркем шығармада да, газеталарда да сүүретлеудің лексика-семантикалық куралларының бири сыпатында кеңнен қолланылған. Бунда фразеологизмлерге тән өзгеше лексика-семантикалық, стилистикалық белгилер есапқа алынады. Фразеологизмлерде экспрессивлік мәнинің күшлилигине қарай сөз шеберлери өз шығармаларында түрлі стильлік бояуларды беріу ушын жумсайды. Хәр қандай фразеологизм жеке сөзлерге туұра эквивалент бола алмайды. Олар жеке сөзлер арқалы берілген улыұма мәниге қосымша түр беріу арқалы тилдің көркемлеу куралына айналады.

Турақлы сөз дизбеклери, соның ишінде фразеологизмлер еки ямаса оннан да көп мәнили сөзлерден куралғаны менен, олар пүтин бир мәнини аңлатып келеді. Мәселен, *аяғына бас урыу* деген сөз дизбеги үш мәнили сөзден турады. Олардың хәр бири дара мәнисінде емес, ал аұысқан екінши бир мәнини, яғный *жалыныу, жалбарыныу* – дегенди аңлатады. Сонлықтан да, көбинесе бундай таяр түрінде ушарасатуғын турақлы сөз дизбеклеринің көпшилиги сөзлик курамында мәнилес синонимлерине ийе болып келеді. Бирақ фразеологизмлердің беретуғын мәнисин екінши бир сөз бенен дәл сол өзгешеликлерди сақлаған ҳалда алмастыруу мүмкин емес. Буны жазыушы М.Нызановтың дөретиушилигинен алынған мысаллардан көриуимизге болады:

«Сай сүйегин сырқыратып жиберген сөзлерге қайырып ҳештеңе айта алмай, аналарына жантасқан бузаулардың хәр қайсысына бир жууырып, өлдим азарда айырып байлады. «Соның ушын да Исмайыл өзине ысық көринген перзентлеринің исине иши жылымай ынжылып отыр. «Ол кисини көргенде Сәнемнің де, Жумагүлдің де тынысы тарылып, тышқан тесиги мың теңге болды».

Бул келтирилген мысаллардағы *сай сүйегин сырқыратып, өлдим азарда, иши жылымай, тышқан тесиги мың теңге* деген фразеологизмлердің аңлатып турған мәнисин екінши бир сөзлер арқалы дәл беріу қыйын. Себеби, олардың хәр биріндеги нәзик мәнини екінши бир сөзден табыу қыйын. Мәселен, *Сай сүйегин сырқыратыу* деген фразеологизм тек *азапланыу, қыйналыу* мәнисин емес, ал оған қосымша *иштен қатты қыйналыу, иштен азапланыу* мәнисин де береді. Бул жерде автор қахарманның жағдайын, оның дәртин, азапланыуын, қыйналыуын көрсетиу ушын усы фразеологизмлерди дурыс таңдаған. Себеби, *азапланыу, қыйналыу* хәр қыйлы себеплерден, мәселен, *бахытсызлықтан, аұырыудан, таяқтан, жетиспейушиликтен* хәм тағы басқа да жағдайлардың себепинен болыуы мүмкин. Жазыушы жаман сөздің адам психологиясына тәсирин дәл көрсетиу мақсетінде дөретпеде усы фразеолгизмнен пайдаланған.

Өлдим азарда турақлы сөз дизбегине мәниси дара сөз түріндегі мәнилес сыңары сыпатында *зорға* сөзінің мәнисине жақын. Бірақ онда өлдим азарда сөз дизбегине тән эмоциональлық-экспрессивлік мәнисин айрықшалық сәйкес дара сөз сыпатындағы сыңары менен салыстырғанда тәсиршеңлиги аз болады. Бириншисінде, ұақытша қыйыншылық жағдайында иске асқан семантикалық белги өзгешелиги бар болса, екінші мысалдағы *иши жылымаў* фразеологизми семантикалық жақтан *унамаў, жақтырмаў* сөзінің мәнисине жақын. Бунда да усы фразеологизм аңлатып турған эмоционал-экспрессивлік мәни сәйкес сыңарына салыстырғанда өткірлік сезилмейди. Үшінші мысалдағы *тышқан тесиги мың теңге болыў* фразеологизми *албырақлаў, сасыў* дегенди аңлатады. Деген менен усы фразеологизмге тән толық семантикалық өткірлік хәм тәсиршеңликти басқа сөз арқалы аңлатыўдың мүмкиншилиги жоқтай көринеми.

Турақлы сөз дизбеклери, соның ишінде фразеологизмлерге тийисли машқаланың тил илиминде қоспалылығын дәлиллеўши мәселелер оғада көп. Соған қарамастан елеге шекем қарақалпақ тил билиминде көркем шығармалардағы турақлы сөз дизбеклери мәселеси, бул тараўдағы жетискенлик хәм кемшиликлер машқалалары жеткиликти дәрежеде илимий изертлеў объекти болмай киятыр. Қарақалпақ тил билиминде турақлы сөз дизбеклериниң бир түри болған фразеологизмлердиң көркем шығарма, журналистлик текстлер, публицистикалық дәретпелер тилинде қолланылыўын изертлеўши арнаўлы илимий жумыслар көп емес. Бул мәселе филология илимлериниң докторы З.Оразымбетованың «Қарақалпақ күнделики баспасөзи тилиниң стильлик өзгешеликлери» темасындағы докторлық диссертациясының бир бөлиминде арнаўлы үйренилген болса, кейинги ұақытларда А.Пирниязова (Қарақалпоқ тили фразеологик системасы ва унинг стилистик имкониятлари), Ж.Таңирбергеновтың диссертациялары (Қарақалпоқ тилида феъл фразеологизмларнинг лингвистик таҳлили) усы темаға арналды. Солай болса да, қарақалпақ тилиниң фразеологиясын изертлеў, оны илимий көз-қарастан хәр тәреплеме үйрениў бүгинги қарақалпақ тил билиминиң оғада әҳмийетли мәселелериниң бири болып табылады.

Әдебиятлар:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. Жилд 4. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2008. – Б. 364.
2. Даль В. Напутное // Пословицы русского народа. М.: 1957. - С. 20.
3. Рибникова М.А. Русские пословицы пословицы и поговорки. М.: 1961. - С. 17.